АНРІ ДЕ МОНТЕРЛЯН

ПРО ЧЕСНОТУ РОЗВАЖЛИВОСТИ*)

...Ту велику чесноту, що її ймення я вимовляю із зворушенням і шанобою, і що є—розважливість...

Mors et Vita.

У всякій небезпеці я завжди, аж надто обстоював причини боязні, воліючи,—хоч як високо ставлю відвагу,—щоб мене винуватили в недостачі відваги, аніж у недостачі ясного розуму.

Mors et Vita.

Пане ґенерале!
Панове старшини!

Я дякую вам за честь, яку ви мені робите, запрошуючи мене поміж себе. Але я дякую вам ще більше за те, що ви дозволяєте мені говорити прилюдно, і що я не потребую старатися припасти вам до вподоби, за те, що я можу говорити як муж, який говорить до мужів.

Я сумніваюся, чи є яке середовище, в якому-б я більше почувався у себе вдома, ніж серед вас. Помпеєві стала могилою легенька купка піску, що її насипали визволений юнак і старий леґіонер. Та коли-б я хотів мати могилу (це не є певне), я не хотів би одержати її з інших рук, як тільки з рук дитини і з рук жовніра.

*) Автор виголосив цю промову 15 листопада 1933 р., на приватному зібранні до старшин двох випусків в одній з французьких високих військових шкіл.

Як муж, який говорить до мужів. Але також як муж, який почуває огиду до красномовства і який промовляє до касти мужів, про яку голосять, що вона має цю саму огиду. Бо-ж це лише є слабістю людської натури, коли мужі захоплюються не із слушних причин, лише тому, що хтось з їх ближніх дістав талант заокругляти речення і як слід розмахувати руками.

* * *

Я хотів би говорити вам про розважливість. Це може не те, чого чекають від мене. Але горе тому, хто займається тим, чого від нього очікують!

Щоб мою думку зробити яснішою, я скажу вам про певну катеґорію вчинків, які саме і є запереченням розважливости.

Як необхідний вступ до похвали розважливости, слід підкреслити з цілою рішучістю, що віддати добровільно своє життя може бути добрим так само для цивільної людини, як і для військової.

А передовсім тоді, коли ми думаємо, що цей вчинок зробить ліпшими інших людей.

Офіцер допускається вмисної нерозважливости, щоб захопити людей, які вагаються, або щоб показати своїм людям якби надприродню вартість офіцера, яка дозволить йому в бажаний момент потягти їх за собою. В Японії учитель розпорює собі живіт з наміром затривожити свого учня, якого поведінка псується, і змусити його таким чином замислитися. Молода жінка робить це саме, бо вона є приводом турбот для свого чоловіка, офіцера на війні, і тому, що його служба терпить од цього. Значна особа, картаючи політику уряду, пише до Імператора листа, в якому викладає свої несупокої, і вбиває себе, щоб дати більшу вагу своїй пересторозі.

Інші вбивають себе, йдучи за кодексом чести, який вони прийняли. Таким є офіцер, що висаджує себе в повітря разом із шанцем, що його ось-ось здобуде ворог, — таким є той, хто вбиває себе тому, що його люди розбіглися, — таким врешті є і командир корабля, що залишається останній на борті й поринає разом з ним.

Ще інші вбивають себе із містичної причини: наприклад, цей колишній російський офіцер, помийник в одному парижському ресторані, який, як тільки довідався, що президента Думера вбив росіянин, кидається з пятого поверху, залишаючи папір, на якому написав: „Вмираю за Францію". Докиньмо між іншим той факт (перевірений мною), що французи мало оцінили цей вчинок. А всеж він видається мені дуже гарний. І дивує мене, що католик, якому містика відкуплення не є чужа, не відчуває цієї краси? Чи-ж ми такі аж надто виключно розсудливі?

Трапляються й такі випадки, що той, хто жертвує собою, знає, що його вчинок є зовсім даремний. Коли-б його спитати: „Чого ви це робите?" він може відповів би: „Для своєї слави" (для слави, що він її, зрозуміло, сам собі признає; для тої, про яку святий Йоан Золотоустий говорить: „слава, що її ми знаходимо в нашій свідомості"); або може він відповів би, як Филип II, коли будував Ескоріяль: „Доконаймо такого діла, щоб світ сказав: — вони були божевільні"; або й зовсім просто: „Бо мені так подобається". І, справді, воно так і є: він жертвує собою задля приємности. Що-ж це за приємність, що так цілком його заполонює? Це приємність, яка міститься в досягненні цілковитого здійснення себе самого і в завершенні його в найвищий спосіб: хто мав тільки життя, той не мав його. Людина доходить до шпилю свого життя; вона кладе на ньому оцей вічний сніг, і його буде видко ще

й тоді, коли життя людини вже не буде видко. До того це також приємність, коли ми стверджуємо свою незалежність супроти природи, перебираючи на себе її функції. А втім я говорю, тільки щоб згадати, про ту приємність, яку ми зазнаємо видираючися зпоміж звичайних людей. Ми вимикаємося з усмішкою, що є усмішкою нашої вищости.

Мені здається—я говорив досить ясно, щоб ви мене зрозуміли: я говорив про випадки добровільної смерти із величних причин. Тут річ не в самогубстві людини, що хоче втекти перед дійсністю, яка її розторощує: подія може й жалісна, але така, що заслуговує передовсім на мовчанку. Отож, коли говорити про ці випадки добровільної смерти із величних причин, то нам залежить на тому, щоб вони збільшували духову потугу країни, або підбадьорували цю країну, і ми думаємо, що є злочинством зневажати їх, як це надто часто роблять на наших очах в сьогоднішній Франції. З хвилиною, коли людина віддала своє життя, вона ввійшла в катеґорію так само відмінну від пересічної катеґорії, і так само вищу за неї, як катеґорія ніжности, наприклад, є відмінна від катеґорії чистої змисловости і є вища за неї. Я признаю, що хтось може мати свій власний погляд у цій справі. Але щоб людина, яка покинула своє життя, дізнавала насамперед догани, і то нераз догани, яку висловлюють з насмішками—мені це видається ганебним і плюгавим.

В скрайньому противенстві до випадків добровільної смерти, що належать до цієї величної катеґорії, є незліченні випадки, коли вмирають істоти, які не мали ні наміру, ні охоти вмирати, які вмерли з вини своєї честолюбности, несвідо-

мости, або легкодумства, і вмерли без жадного пожитку, тоді коли живучи, вони були-б корисні.

Я вважаю, що публична думка у Франції не є досить сувора для цього роду смерти, і що це рід смерти, який треба вивести.

Чи вам ніколи не траплялося бачити в порті барку перевізника, в яку всідають люди? Люди на дозвіллі, я не говорю про людей, що мають бути в якомусь місці в означеній годині. Барка є перевантажена, а вони всідають далі. Сідають на коліна одні одним; хлопчиська стають на поручні; барка ще тільки на кілька центиметрів вистає з води: що більше людей входить, то більший сміх.

Чи скажемо про цих людей, що вони відважні? Ні, ми скажемо, що вони дурні. Говорячи пристойно: що вони не тямлять, що роблять. Це Панурґова череда.

Що-до перевізника, коли навіть припустимо, що він освідомлює собі небезпеку—а це не є певне, бо „специ", коли візьмуться до чогось, є гірші за інших—то він бере на себе риск потопити всіх, що з ним їдуть, і себе самого, бо це йому приносить десять франків більше. В цьому він також є дуже репрезентативний.

Припустім тепер, що в гурті товаришів, та з наміром всісти до цієї барки, ви сказали: „А я, не сідаю! — А то чому? — Бо є небезпечно". Вас засоромлять, з вас сміятимуться. Ви побачите, як жінки й діти з усмішкою виконуватимуть те, чого ви боїтеся. І може, переможений, ви зрадите себе самого і всядете.

Проте, після того, коли барка затопиться, звичайно, мене, як людину, обійме жаль і жах. Хоча, — треба це освідчити — є трупи, які я шаную тільки на половину.

Але, скажімо з силою, що, коли людина завдяки своїй уяві і розсудкові бачить, що вона

рискує своїм життям, хоч її до цього ніщо не змушує, ні обовязок, ні необхідність, ні одно із тих осяянь, про які ми щойно згадували, і коли в цих умовинах вона відмовиться рискувати своїм життям, не зважаючи на оточення, яке її гудить, скажімо на весь голос, що саме тоді вона виявляє відвагу.

Вона виявляє відвагу, наражаючися на те, що її вважатимуть боязкою. Бо саме боязнь—не бути в очах людей боягузом, і робить з вас боягуза. Це ті засади фальшивої чести, що наробили стільки лиха між нами", як говорить Босюе.

Йти за заохочуваннями, це йти за іншими на їхній терен, це давати кермувати собою. Не забуваймо, що відсутність самолюбивости є деколи чеснотою, так само як ознакою сили характеру є завжди засада: лишім їм, хай собі говорять.

Людина виявляє відвагу — не поступитися перед ляком, який огортає нас на думку, що ми залишимося самі, або тільки в меншості, і який є одною з болячок сьогоднішньої Франції.

Існує один відомий вислів, проти якого я завжди виступав, а саме, що це велике безглуздя хотіти бути мудрим самому одному. Ось вам виправдання кількости, сумне тому, що вийшло з-під пера Паскаля! Адже-ж можна справедливо думати, або справедливо судити, або справедливо робити всупереч цілому світові. Виправдуватися, з чого-б це не було, тим, що „всі інші так робили", це не є мужнє слово.

Існує також погляд, що ті, які передбачають нещастя, притягають їх. Цей погляд є поглядом страуса. Та залишім страуса. Або скорше вбиймо його, хай це буде кара за його лякливість.

Скажім ще раз: причинами стількох змарнованих смертей, без дочасної й духової користи, є несвідомість, недбальство й людська пошана.

Несвідомість, яка є противенством ясности розуму, а ясність розуму є славою людини.

Недбальство,—лінивство вжити застережних засобів, — цебто лякливість.

І людська пошана, що також є лякливістю.

Чи вам не здається, що ці змарновані смерті підлягають осудові?

* * *

... Я щасливий, що це з вашої нагоди, мої панове, Фош написав: Чи поняття безпечности не є більше необхідне сьогодні, як коли"?*).

Чи вільно мені сказати вам, що, коли тільки можу витягнути один безперечний факт із свого воєнного досвіду, то це лише той, що війна потягнула за собою велике число смертей, яких не вимагала ані акція, ані слава?

А тепер у наших воєнних операціях у Мароцці, чи не забагато гине офіцерів тільки через ялову нерозвагу? „Оця пустиня небезпечна? Я йду туди із люлькою в устах". І один за одним ідуть, може навіть і вертаются туди, з люлькою в устах. А далі, за третім разом, там і лишаються.

А проте ці люди мають вартість. Вартість! Коли подумати, якої незліченної суми маленьких щоденних удач треба було на те, щоб скласти вартість людини, нас мало не огортає злість на ту вартісну людину, яка дала себе згубити без причини. Але чи такі смерті змарновані матеріяльно, змарновані морально, ми маємо право вважати рівновартними із славною смертю на полі битви"?

(Бо-ж ми погоджуємося хіба з тим — я під-

---

*) Des Principes de la guerre (Про принципи війни). Лекції виголошені в Воєнній Школі. Передмова до 3-го видання.

креслюю це ще раз, що говоримо про смерті без жадного пожитку матеріяльного або морального).

Ви скажете мені, що в війську дуже тяжко знати, чи така смерть начальника має моральний вплив, чи ні. Це зрозуміло. Це питання якости. Проте все є питанням якости.

До того врешті інколи і сумнів є неможливий. Коли (обмежімся, наприклад, до Марокка), в зоні, що вважається небезпечною і що в ній часто трапляються випадки, вози, які повинні-б їхати тільки так, щоб бачити один одного, їдуть цілими годинами стративши себе з очей і їдуть уночі, тоді як це заборонено, а все це без жадної потреби, — коли далі офіцери, полюючи, відходять на чотири кільометри від постів, що їм від них не вільно віддалятися більш як на пятьсот метрів, — нещасні випадки, які вкінці неминуче трапляються, входять запевне до катеґорії тих смертей, проти яких ми тут виступаємо.

Я знав одного молодого вояка, охотника в останній війні, який писав до особи, яка його протеґовала, щоб його вислано на фронт: „Хай мене призначать кудись, хоч би я навіть до нічого не здався, лише, щоб я рискував“, і він додав оту промовисту фразу, яка залишилася мені в памяті: „Хай мене навіть привяжуть до щогли, як Уліса, щоб це було тільки під ґранатами“. І ви також певне, знали таких людей, хлопців, які шукали не так перемоги, як небезпеки. Отже, сьогодні, я зрозумів би дуже добре військового, свідомого своєї здатности, що дав вже докази своєї хоробрости, який посвятив би привабливу втіху небезпеки, і, перелицьовуючи щойно наведені слова, замість сказати: „Дайте мені нагоду до риску, навіть коли з мене немає користи", мав би відвагу сказати: „Дозвольте мені бути корисним, навіть коли я не рискую“. Я не хочу цим сказати, що здобувати прощення свого браку вартости, даю-

чи себе вбити, як цього бажав собі наш охотник, є гідним цілковитої осуди. Є в тому якась бундючність, що мені не може не подобатися. Але краще, коли той, хто не має вартости, старається здобути її. Наш охотник із своїми двадцятю роками не міг ще зрозуміти, що він поменшує і, життя і смерть, коли бачить тільки в могилі спосіб знайти вихід з положення.

* * *

„Це є гарне своєю розважливістю“, сказав десь Сен-Бев. Яка вона, справді, гарна, мої панове, ця чеснота розважливости! Це не випадок, що її ймення має у французькій мові такий самий корінь, що і одне слово, яке, впродовж віків, змушувало людей ставати навколішки: розважливість (prudence) є людською сестрою Провидіння (Providence). Ця чеснота з подвійним обличчям, — аджеж вона водночас означає і передбачування (prévoir) і дбання (pourvoir)—є не лише одною з чотирьох головних основ моралі, вона є архітектонічним принципом нашого самопанування, практичною функцією розуму*). І ви, панове, що, як Катіна, є Батьками Думки армії, ви оживляєте війну думкою, що повстає з ваших нарад, ви нею проясняєте війну в її пітьмі**).

*) Ми боялися бути педантами, нюансуючи більше нашу думку в звичайній балачці. Тим-то ми придержувалися клясичної доктрини (Арістотель) про розважливість. В дійсності, наш погляд на цю справу не є такий. Нам здається — навіть коли-б це мало трохи здивувати, — що розважливість, в свойому принципі, є якістю уяви. Pro-videre: бачити наперед. Треба мати спочатку досить уяви, щоб здумати собі те, що заповізьме проти нас ворожа сила. Потім забирає голос душа, яка вибирає дбання, або недбання (чи з млявости, чи з фальшивої чести і т. д...). Врешті розум, чисто практичний встановляє й виконує ті заходи, що їх метою є дбання.

**) «Війна, ця вкрита пітьмою наука». Маршал де Сакс.

Але ця чеснота розуму у тих, що, як ви, мають обовязок дбати про інших, може також бути надхнута серцем. Люблю знаходити серце у вас, воєнні начальники! Велике серце, це ще замало, ми маємо його для себе самих; але добре серце ми маємо для інших. Передовсім ви, панове, що часто будете розпоряджатися людьми діянням свого духа, не забувайте, що коли в мовчазній відповідальності — тій подвійній відповідальності, якою є ваша—наказування й послуху,— ви креслитимете на ваших паперах слова наказу, то все, що ви напишете, є писане на живому тілі. Чи маю я право говорити так до вас? Думаю, що так, бо-ж я сам був частинкою цього тіла. Є вислів Толстого: „Оглядаючи деякі руки, ми інколи питаємо себе: що було-б, коли-б я був залежний від цієї людини? І я дивлюся на ваші руки, які підписуватимуть накази, і я питаюся себе, що було-б, коли-б я був залежний від вас?

Коли я бачу військових старшин, то заки мені спаде на думку, що вони обороняють землю, заки їх образ звяжеться в моїй уяві з ідеєю перемоги, я вже думаю про те траґічне право життя і смерти, що вони його мають над своїми ближніми; я питаю себе, чи не потрібно було-б якогось поняття анальоґічного до поняття „божого права", щоб оправдати його, або чи їхні чесноти до цього вистачають. „Розважливість є божественна в своїй істоті, коли ми зобовязуємо нею інших, не себе", написав хтось. І я жалую за тими часами, коли ще можна було вірити, що вершком вашого мистецтва було саме зберігання людини, та роблення скільки мога найбільше з якнайменшою можливою витратою цього людського елєменту такого шляхетного й такого чистого, я хочу сказати такого шляхетного і такого чистого в війні, бо в спокою далеко до цього. Той закон найменшого діяння, що його Ляйб-

ніц висновує із творів природи, і який відкриває його духові існування самого божества, був би особливо бажаний в новочасній війні, де людський матеріял, не є нижчої якости, як і в старовинних арміях, де він є самою суттю нації. Але, на жаль, я дуже боюся, щоб модерна війна не вимагала масивніших і брутальніших засобів.

Вояк дуже скоро потрапить збагнути, чи рахуються з його кровю, чи ні. Але, ще й тут, треба відріжняти. Вояк, який бачить, що його ведуть на ймовірну смерть, бо цього вимагає необхідний хід битви, каже до батьківщини: „Хай діється воля твоя!" Той, хто бачить, як його ведуть у западню через помилку начальника, може пробачити йому, бо хто не помиляється? Але, той, хто бачить, як його ведуть в цю западню, без забезпечення, тоді як це забезпечення нічого не коштувало-б, той бунтується в собі.

З іншого боку, я бачив нераз, як нерозважливість у керуванні людьми йшла в парі з браком строгости супроти них (цей брак строгости такий частий у французькій армії). Одною рукою попускали їм, а другою висилали на смерть. Бо і тут і там був той самий принцип: принцип розбещености.

Чи треба тепер, панове, на закінчення говорити вам про ту додаткову якість розважливости, якою є одвага? Аджеж я стільки разів говорив вже про неї в своїх книжках! І те, що там я виступав в обороні одваги, саме це дозволило мені тут хвалити розважливість. Звичайно, це банальна правда говорити, що розважливість і відвага, одна без одної не можуть обійтися. Але правди ніколи за багато не повторяємо і волію, щоб про мене говорили, що я попадаю в загальники, ніж рискувати піддержуванням помилкової думки. Одвага, що її називають необачністю й шаленством, коли їй не пощастить, і яка

підносить нас до неба, коли має успіх, одвага, яка викликує, треба це підкреслити, стільки катастроф скільки й тріумфів, одвага, з цим усім є оправдана і задосить оправдана маленькою фразою з трьох слів: а саме, що без неї не можна нічого осягнути. Можна, треба навіть, щоб вона підлягала критичному розумові; але коли ми хочемо діяти направду, коли ми хочемо перемогти, завжди приходить хвилина, в якій ми мусимо відважитися, здатися на випадок і імпондерабілії, й порушатися в катеґорії речей, яку відкрила нам одвага, цебто в катеґорії, що є поза нашою атмосферою. Паскаль каже, що не добре є йти на шпиль якоїсь чесноти, хіба що йдемо також на протилежний шпиль, а далі хоче, щоб ми памятали, що „на кінці кожної правди треба шукати й протилежної правди". Оця думка, що її майже не цитують, є одна з найглибших у його творах; ми справді повинні її глибоко закарбувати в своїй памяті.

Чи дозволите мені на особистий спогад? Колись, в Еспанії, я виходив на пасовища визивати молодих биків. Мені майже не траплялося, щоб я не взяв із собою, в свойому футбольному мішочку, перевязного пакета, спирту, серветок, анґлійських шпильок, і іншої всячини! Тож того дня, коли я дістав удар рога, я мав під рукою все, чого потребував. Я сполучив скрайнє безглуздя, яким було нападати на цих звірят, не маючи ні знання, ні практики, потрібних на те, щоб доконати цього рівною зброєю, із скрайніми застережними заходами, яких ніхто, думаю, зважуючися на те, на що я зважувався, не був би вжив. Хтось досить розсудливий на те, щоб вжити цих заходів, був би почав від того, що залишив би биків у спокою. Отже саме це сполучення почуваннів я переповів у словах, що їх уклав в уста героя „Бестіярів": „Треба робити

божевільні речі, але робити їх з якнайбільшою розважливістю".

Та не на самій цій формулі хотів би я скінчити, мої панове. Не є потрібним робити божевільні речі, або, принаймні, це потрібне тільки деколи. Я переробив би це правило ось так: „Треба робити відважні і навіть зухвалі речі, коли ми при цьому можемо мати матеріяльну, або моральну користь, але раз постановивши зробити ці одважні речі, треба їх робити з якнайбільшою розважливістю". Або ще коротше. „Треба зважуватися, маючи себе на осторозі". Важитися! стерегтися! Мені здається, що це в середині свого тіла я чую ці два рухи, один—скорчення, другий — розширення, або скоріш ці два моменти одного й того самого руху, настільки вони властиві істоті мене самого: неначе систоля і діястоля душі. І я докину, що так само, як у командуванні, завдяки початковій суворості можна оминути користування з неї пізніше, так і надмір розважливости в основі якоїсь справи дозволяє вам звичайно почувати себе згодом вільнішим і віддатися надхненню відваги.

Це все, мої панове, я говорю вам з деякою суворістю. Як і я, ви може навіть краще від мене знаєте, що нас чекає. Будучи мужчинами, не нарікаймо, що ми знайшлися в мужніх умовинах існування: доля, яка нам випала, не є лиха, і якщо смію йти аж до кінця своєї думки, то мені майже до вподоби, що участь надії в нашому існуванні є така незначна. „Ви знайдете слова надії", говорив мені хтось з приводу цієї промови. Та річ тут не в тому, щоб знайти слова надії, але щоб знайти слова дійсности. Надія є волею слабосильних. Їй також, так само як красномовності, треба би скрутити шию. Радісний песимізм? Ні, погідний песимізм, погідний тією по-

гідністю, що є немов енерґією сприймання і акцептування зявищ життя.

Сприймання! Ось вже двадцять років, як я відповідаю цим словом на видовище світу. Я мав їх шіснадцять, коли маючи в колєжі відчит, я вибрав за тему сприймання життя. Те, що нам загрожує, може здаватися мерзенним, та воно не є мале. Воно може здаватися безглуздим, але воно не є мале. Є ще й вищі причини, які виправдують нас, що ми приймаємо життя, яке-б воно не було. Незгода є так само потрібна як і любов; ці два принципи черпають один з одного своє значіння і взаємно загострюють себе; Арес і Афродита є зєднані в цій самій сіті, і дочка, що їм родиться, має на ймення Гармонія.

На ту величну навперемінність спокою народів і їхнього невпокою,—вона-ж є віддихом самого життя, — з простотою даймо свою згоду. Старовинні Греки уявляли собі час на вподобу вужа, думаючи запевне, що звиваючись безупину на собі самім, час все приносить назад ці самі переміни. Це є та обставина, на якій треба опертися. Збудьмося манії вірити, що бурі нашої епохи є надзвичайні; вони були такі самі за наших батьків і будуть такими-ж для наших синів. Нам залишається та потіха, що ми ділимо їх із цілим людським родом. А втім, добре збудована натура втішається так само моральним болем як і щастям. Бо-ж важкі спроби, що приготовляються, викликують в мені тільки поверхову і я скажу— майже конвенціональну тривогу; в глибині в мені немає навіть здивування. Що наше серце задрижить, що наші нерви скорчаться, це є можливе, це не залежить від нас; але хай наш ум дійме, похвалить і з завдоволенням оглядає ту величну Рівномірність, якої блиск дав нам Бог християн, коли вирік: „Я зруйную і я збудую", щоб зясувати нам, що ці два акти є індиферентні і що всі

зявища, що їх люди вважають суперечними і над якими роздражняються так запекло, є тільки рівними частинками Його правди.

* * *

Я дав вам тут, мої панове, погляд сильний, що не є проте нелюдський, як дехто, кого тут немає, впевнятиме. Облекшувати тяжку спробу розсудливістю, це також—в такій самій мірі, як би ми відчиняли опуст „плачливій частині душі",—є відданням належного природі.

Зрештою, це вам, воєнні начальники, я даю цей погляд. Я не говорю до інших, тільки до вас.

Але викликання майбутнього, яке нас чекає, саме і є тим, чого треба, щоб закінчити цю промову. Говорити про війну, що вона є останньою війною, або що з неї народяться „Сполучені Держави Европи", чи інші дурниці, як про це силу говориться, не варто, ми знаємо це досить. Говорити про війну, що її ведеться для оборони землі, також не варто, бо це говориться один раз, або навіть і зовсім не говориться. А втім про цю завтрішню подію, коли ми дали їй своє місце в порядку речей так, як це намагався зробити я, ми властиво не знаємо нічого, і я думаю, що й нема чого про неї говорити. Тут уже починається велика мовчанка вояків.

Із глибини цієї мовчанки здіймається ще одно слово. І я прохаю вас на цей раз розуміти під словом Господь тільки найвищу частину, частину господню нас самих, таку високу, що вона майже відірвана від нас, ніби полумя на вітрі, що тримається ґнота тільки полумяною ниткою. Підчас Служби Божої, коли священик сказав: „Горі імєм серца", нарід відповідає: „Імами ко Господу", „Ми маємо їх піднесені до Господа". Тож увійдімо в це піднесення й триваймо в ньому.

Переклав з французької
Л. Левицький.